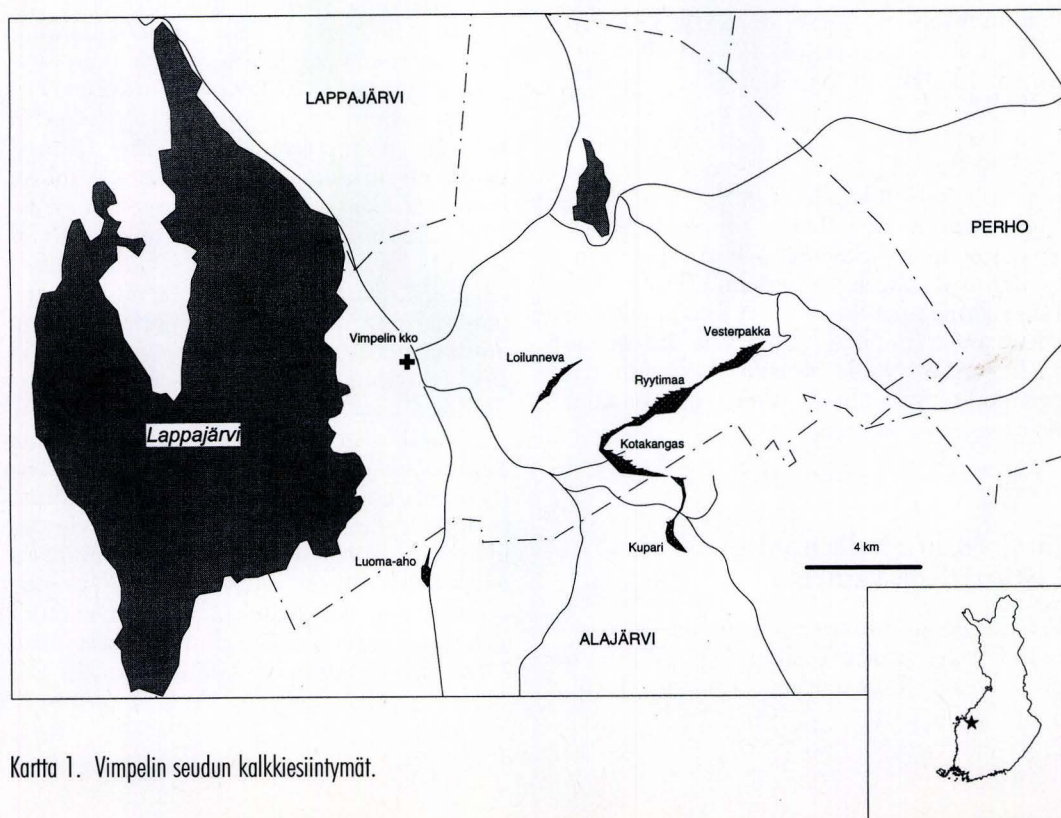

KUN PIRU ITSE HYPPÄSI PIISISTÄ

Vimpelin seudun talonpoikainen kalkinpoltto arkeologisena ilmiönä

Karim Peltonen

Etelä-Pohjanmaan Järviseedun talonpoikaisista elinkeinoista tuntemattomimpia lienee kalkinpoltto, jota Vimpelin seudulla harjoitettiin viime vuosisadan puolivälistä 1950- ja 60-luvuille. Paikallisten dolomiittiesiintymien ympärille rakentuneesta kansanomaisesta kalkinpoltosta muodostui omintakeinen ja paikallisesti merkittävä sivuelinkeino, joka tuotantostrategioiltaan ja menetelmiltään säilytti läpi koko historiansa ajan talonpoikaisen luonteensa. Myöhäisen ajoituksen ja paikallisen laajuutensa vuoksi ilmiö on ainutlaatuinen.

Kartta 1. Vimpelin seudun kalkiesiintymät.

Vuosina 1995 ja 1997 museoviraston rakenushistorian osasto kartoitti ja dokumentoi Nordkalk Oy:n kustannuksella Vimpelin seudun kalkkipolttoon liittyvät muinaisjäännökset sekä keräsi haastatteluin kalkkipolttoon liittyvää perimätietoa. Tutkimukset liittyivät yhtiön Vimpelin Vesterpakan uuteen kaivokseen, jonka tieltä raivattavat kalkkiuunit edellyttivät muinaismuistolain mukaisia tutkimuksia.

Vimpelin kalkki

Vimpelin seudun kalkkikiviesiintymät sijaitsevat Lappajärven kaakkoispuolella, Vimpelin ja Alajärven kuntien rajalla. (Kartta1). Esiintymistä suurin muodostaa kapean ja pitkän, Vesterpakasta Alajärven Kupariin ulottuvan vyöhykkeen. Esiintymä on alkujaan muodostanut yhtenäisen kerroksen, mutta myöhempi maankuoren liikehdintä on katkonut sen osiin. Vyöhykkeen laajimpia esiintymiä ovat Kotakangas, Ryytimaa ja Vesterpakka eli Huosianmaankallio. Muita pienempiä esiintymiä ovat Alajärven Luoma-Aho ja Kupari sekä Vimpelin Loilunneva. Vimpelin esiintymät kuuluvat dolomiittiesiintymien ryhmään ja muistuttavat koostumukseltaan Itä- ja Pohjois-Suomen kalkkiesiintymiä. Pääosa Vimpelin kalkkikivestä on dolomiittia, noin 70–80 %, kalsiittia on 10–15 % ja muita mineraaleja 5–15 %. Luoma-Ahon esiintymä on melko puhdasta kalsiittikalkkikiveä.¹

Kansanomainen kalkkipolton kannalta tärkeimmät ja hyödynnettävissä olleet esiintymät ovat olleet Vimpelin Vesterpakan Huosianmaankallioon ja Moskuankallioon jakautuva esiintymä, Alajärven Kupari ja Luoma-Aho. Näillä alueilla kalkkipitoinen peruskallio on lähellä pintaa ja paikoin näkyvissä avokallioina.

Järviseudun kalkkipolton historialliset vaiheet

Perimätiedon mukaan Vimpelin kalkkipoltto olisi saanut alkunsa 1800-luvun puolimaissa Lappajärven rovastin Jacob

(Kalkki-Jaakko) Fellmanin (rovastina 1832–74) toimesta. Tarinasta on eri versioita, mutta pääpiirteissään se on seuraavanlainen:

”Vesterpakan takamaille muuttanut uudisasukas oli ottanut takkansa rakennuskiivet läheisestä kalliosta. Heti takan valmistumisen jälkeen huomattiin, että siinä asui itse piru. Joka ilta takkaa sammutettaessa vedellä piru sai vettä silmilleen. Vedestä suuttuneena piru sähisi ja paukkui ja paiskoi tuhkaa ja kekäleitä tupaan. Apuun haettu rovasti Fellman oivalsi ilmiön johtuvan rakennusaineena käytetystä kalkkikivestä ja tiesi kiven taloudellisen merkityksen – näin sai kalkkipoltto Vimpelissä alkunsa”².

F. A. Luukko tosin huomauttaa, että kansanperimä tietäisi kalkkikiven keksijäksi myös erään sääksjärveläisen sepän.³ Tosi-asiallisesti kalkkipolton varhaisvaiheet tunnetaan huonosti, eikä ilmiön tarkkaa ajoitusta pelkän kansanperinteen pohjalta tiedetä. Eräänlaisen ajoituksellisen kiinnekohdan antaa kuitenkin Finlands Vetenskapsocietetenin vuonna 1857 julkaisema tilastollinen vuosikirja, jonka mukaan Vimpelin esiintymiä ei vielä tuolloin tunnettu.⁴ Mikäli tarina rovasti Fellmanista kalkkipolton isänä pitää paikkansa, olisi kalkkipoltto saanut alkunsa 1860-luvun kuluessa.

Aikaisemmissa kirjoituksissa Vimpelin seudun kalkkipoltoa on sivuttu lähinnä kansatieteellisestä näkökulmasta, mutta mitään tarkkaa selvitystä kalkkipolton maastoon jättämien jäänteiden määrästä tai laadusta ei ole tehty. (Ks. Ylönen tässä lehdessä) Kuva Vimpelin seudun kansanomaisesta kalkkipollostä arkeologisena ilmiönä perustuukin siten vuosina 1995 ja 1997 tehtyihin inventointi- ja dokumentointitöihin.⁵

Määrällisesti tärkein ja samalla myös historiallisesti keskeisin seudun kansanomaiseen kalkkipolttoon liittyvä muistomerkkiryhmä ovat kalkkiuunit eli vimpeliläisittäin kalkkiruukit, joita inventoinnissa paikannettiin yhteensä 26 ehjää ja 20 tuhoutunutta. Muista jäänteistä voidaan mainita erilaiset kansanomaiset louhosalueet sekä kaksi kalkinajoon käytettyä tieuraa.

Fellmanin uuni Västerpakassa. Perimätiedon mukaan kalkkipoltto olisi saanut alkunsa juuri tällä uunilla. Rakenteeltaan uuni edustaa tyyppillistä vimpelöiläistä maauunia. Uunin seinämät on ladottu maakivistä, mutta aivan uunin harjalla on käytetty myös kalkkikiveä. Uunia ympäröivä laaj jätekekalkkivalli jää kuvan ulkopuolelle. Kuna MV rak.hist.os. arkisto.

Arkeologisesta näkökulmasta mielenkiintoisimman muinaisjäännösryhmän muodostavat kalkkiuunit. Niiden rakennustapa, levintä ja määrä kertovat kalkkipolton laajuudesta ja organisoitumisesta sekä mahdollistavat laskelmat tuotantomääristä.

Kalkkiuunit

Vimpelin seudun kalkkiuunit näyttävät kaikki olleen rakenteeltaan ja toimintaperiaatteeltaan samankaltaisia. Yksittäisten kohteiden välillä esiintyykin eroja lähinnä koossa ja rakenteellisissa yksityiskohdissa. Uunit muodostuvat kivillä vuoratusta, edestä ja päältä avoimesta, hevosenkengänmuotoisesta tai suorakulmaisesta pesästä, johon poltettava kalkki ladottiin. (Kuva 1).

Uunien maanpäällisten rakenteiden teossa näyttää olleen vallalla kaksi tapaa. Muutamissa uuneissa korotusosa on ladottu huolella kivistä, jolloin maanpinnan yläpuolelle on muodostunut tasainen, muurimainen harja. Ladonnassa ei ole käytetty sideaineita, mutta seinämän täyteenä käytetty kalkkinsekainen maa on yleensä kovettunut valumuuria muistuttavaksi rakenteeksi. Edellistä yleisempi tapa

näyttää kuitenkin olleen korottaa uuneja kasaamalla maata ja poltossa syntynyttä jätekekalkkia uunia ympäröiväksi valliksi, jota on ulkopuolelta tuettu hirsistä tai puunran-goista ladotulla kehikolla ja sisäpuolelta vastaavasti kiveyksellä.

Uunien sijoittumisessa maastoon ilmenee selvästi pyrkimys helpottaa pesän kaivuuta ja työskentelyä uunilla. Kahta tasaiselle maalle rakennettua poikkeusta lukuun ottamatta seudun uunit on sijoitettu maastossa olevaan penkereeseen tai rinteeseen, esimerkiksi jokitörmään, muinaiseen rantaterassiin tai harjun reunaan. Kansatieteellisen aineiston perusteella uunin kuoppa oli näin taloudellisempi kaivaa ja samalla uunin taakse saatiin helposti aikaiseksi ramppi, jota pitkin kalkkia voitiin ajaa uuniin ja uunilta pois.

Louhoskuoppiin tehtyjä uuneja lukuun ottamatta kaikki uunit on sijoitettu hiekkatai moreenipohjalle. Kalkkipolttajien mukaan hiekkamaassa kalkki saatiin pysymään kuivana ja maaperä oli luonnollisesti helpommin kaivettavissa. Haastattelututkimuksessa monet polttajat arvioivat kalliokuopan epäedulliseksi uuninrakennuspaikaksi, koska kalliopohjalla kalkki kostui helpommin. Tätä huolimatta louhosalueilla louhoskuopan käyttö näyttää

kuitenkin olleen suosituin tapa ja esimerkiksi Vesterpakan 12 uunista 7 on tehty vanhaan louhokseen. Kuparissa vastaavasti yksi kolmesta uunista on tehty louhoskuoppaan.

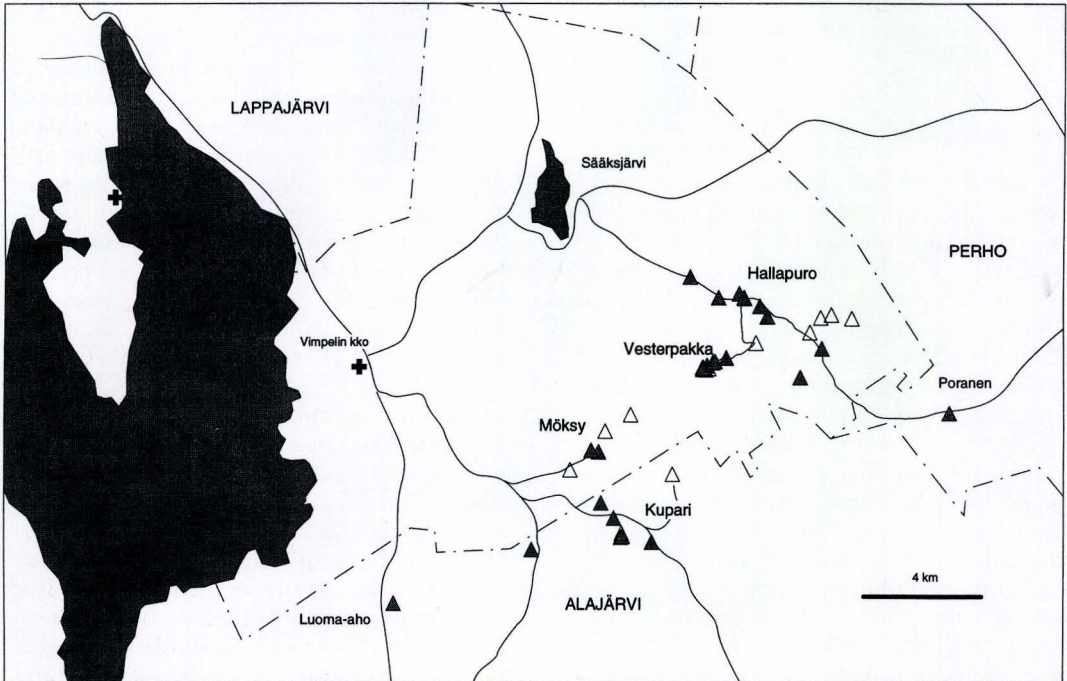
Kalkkiuunien levintä

Lähes puolet seudun kalkkiuuneista näyttää sijainneen kalkkilouhoksilla tai niiden välittömässä läheisyydessä. Tärkein keskittymä on Vesterpakassa, jossa sijaitsee yhteensä 12 uunista eli runsas neljännes seudun kalkkiuuneista. Muilla esiintymillä uuneja on ollut suhteessa vähemmän. Kotakankaan ja Ryytimaan esiintymillä uuneja on kullakin ollut yksi ja Alajärven Kuparissa yhteensä kolme. Uunit on kaikki rakennettu yksittäisinä lukuun ottamatta Pakkalan uuneja, jonka kolme vierekkäistä kalkkiuunista muodostavat yhden kokonaisuuden. (Kartta 2).

Uunien levinnässä erottuu kolme maantieteellistä pääryhmää, joissa yhdistävinä tekijöinä ovat kalkin alkuperä ja polttajien

kotipaikka sekä kulkuyhteydet. Ryhmät ovat Hallapuro, Möksy ja Alajärven puolella Kupari. Hallapuron uuneista voidaan lisäksi levinnän puolesta erottaa omaksi alaryhmäkseen Vesterpakan uunit. Kansanperinteen perusteella ne kuuluvat kuitenkin samaan kokonaisuuteen ja ovat osa hallapurolaista kalkinpolttoperinnettä. Vesterpakan ja Hallapuron uuneja yhdistää kuuluminen samaan kyläkuntaan, sama raaka-aine sekä ryhmittymisen samojen kulkureitien varrelle. Lisäksi uunien polttajat ovat olleet kotoisin pääasiassa Sääksjärven Hallapuroelta. Hallapuron ryhmään kuuluu lukumäärällisesti eniten uuneja, yhteensä 30 kappaletta eli kaksi kolmasosaa koko seudun uuneista.

Muista maantieteellisistä ryhmistä Möksyn uunit muodostavat selvästi edellistä pienemmän ryhmän. Ryhmään on kuulunut yhteensä viisi uunista, jotka ovat sijainneet Kotakankaan ja Ryytimaan esiintymien välillä. Uuneja yhdistäviä tekijöitä on niiden sijoittuminen Möksyn alueelle ja Ryyti-

Kartta 2. Vimpelinseudun kalkkiuunien levintä. Umpinainen kolmio esittää yhä säilynyttä kalkkiuunista, avoimet kolmiot ovat tuhoutuneita. Uunien levinnässä kuvastuu tie- ja louhosidonnaisuus, erityisesti Vesterpakan louhosalue erottuu selvänä keksittymänä, jossa kaikkiaan on ollut noin 12 uunista.

maan-Kotakankaan esiintymien hyödyntäminen raaka-aineen lähteenä. Uuneista on säilynyt vain kaksi.

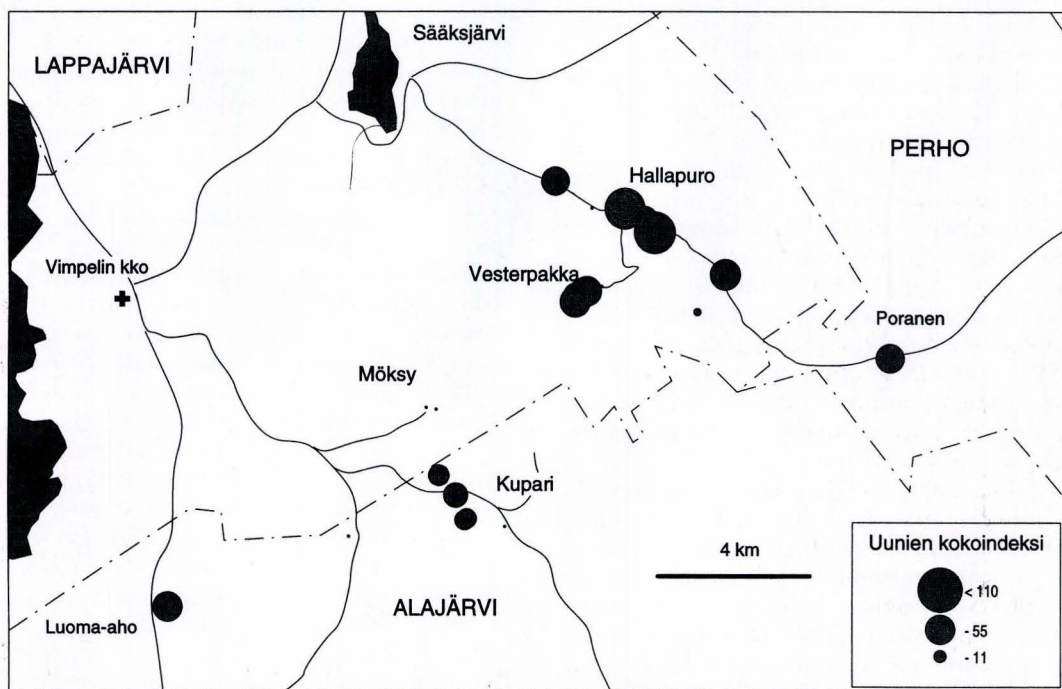
Kolmannen ryhmän piirissä, Alajärven Kuparin alueella, uuneja on ollut yhteensä kuusi. Uunit keskittyvät Savonjoen varteen, alueen talojen ja Kuparinkankaan louhosalueen tuntumaan. Kaikissa uuneissa on poltettu samalta esiintymältä louhittua kalkkia ja polttajat ovat tulleet alueen taloista.

Edellä mainittujen ryhmien ulkopuolelle jää muutamia yksittäisiä uuneja. Ne eivät suoranaisesti liity mihinkään mainituista pääryhmistä, mutta niiden raaka-aine on hankittu yhtälailla joltain mainituista esiintymistä. Yksittäiset uunit noudattavat sijoitumisessaan kuitenkin samaa periaatetta kuin muutkin; uunit sijaitsevat joko asutuksen yhteydessä tai kulkuväylien varrella. Ainoa Alajärven Luoma-Ahon esiintymää hyödyntänyt uuni on ollut Juha-Erkin uuni, joka sijaitsee huomattavan etäällä muista, Alajärven Luoma-Ahossa.

Kalkinpolton kapasiteetista ja laajuudesta

Uunien tarkkoja tilavuuksia ei inventoinnin yhteydessä voitu selvittää. Uunien epäsäännöllinen muoto olisi edellyttänyt huomattavasti yksityiskohtaisempia mittauksia kuin mihin kentällä oli mahdollisuuksia. Kenttätöissä tehdyt mittaukset (uunin pesän leveys, korkeus ja syvyys) antavat kuitenkin käsityksen uunien koosta ja mahdollistavat niiden keskinäisen vertailun.

Säilyneiden uunien mittasuhteet vaihtelevat suuresti, mutta perussääntönä näyttää olleen tehdä uunien pesistä 1,2–1,5 kertaa syvempiä suhteessa niiden leveyteen. Uunien pesät ovat keskimäärin 3,5 metriä leveitä ja 4,5 metriä syviä. Seudun pienin uunin on Suolasalmen uuni (2 x 3 metriä) ja suurin Teerinevalaisten uuni (5,3 x 5,8 metriä). Uunien korkeudet vaihtelevat hieman alle metrillä hieman yli neljään metriin (0,8–4,3 m) ja keskimäärin ne ovat noin 3–3,5 metrisiä. Uunien tilavuuksia arvioi-

Kartta 3. Vimpelinseudun kalkkiuunien levintä kokoindeksin mukaan. Hallapuro, Västerpakka mukaanluettuna, erottuu selvästi muista alueista.

teassa olen käyttänyt erityistä vertailukua (kokoindeksi), jonka olen laskenut kertomalla pesän syvyyden pesän leveydellä ja tämän edelleen korkeudella. Suurimmissa uuneissa tämä luku on hieman alle 100 ja seudun pienimmässä uunissa 4,8, joka muodostaa kuitenkin selvän poikkeuksen. Muiden uunien vertailuluku on nimittäin 20 tai sitä suurempi. Keskimäärin uunien vertailuku on noin 40–50 ja koko aineiston keskiarvo noin 45.

Hallapuron alueen uunien koon ja sijoittumisen välinen vertailu osoittaa, että ryhmän suurimmat uunit sijaitsevat selvästi erillään louhoksista. Tämän voisi tulkita yksityisen yritteliäisyyden osoitukseksi, ts. yksityismaalle olisi perustettu suurimmat uunit, mutta Vesterpakan uunien korkeasta tuhoutumisasteesta (7/ 12) johtuen louhosalueen uunien todellisesta koosta ei ole tietoa.⁶ Möksyssä vastaava vertailu ei ole mahdollinen, koska ryhmän kaikki louhoksilla olleet uunit ovat tuhoutuneet. Kuparissa tilanne näyttäisi vastaavan Hallapuron tilannetta, tosin ryhmän suurin uuni sijaitsee sijaitsee louhosalueella.

Alueellisten ryhmien välinen vertailu on mahdollista vain Hallapuron ja Kuparin uunien osalta. Verrattaessa näitä kahta ryhmää on mielenkiintoista havaita, että Hallapuron uunit ovat selvästi suurempia kuin Kuparin uunit. Edellisellä alueella uunien vertailuvun keskiarvo on noin 49 ja jälkimmäisessä 38. Kun Hallapuron vertailusta poistetaan seudun pienin uuni, nousee Hallapuron vertailuluku noin 52:een. Ryhmien välinen vertailu osoittaa selvän positiivisen korrelaation uunien koon ja lukumäärän välillä, mistä päätellen Hallapuro on ollut keskeisintä tuotantoaluetta. Tätä päätelmää tukevat lisäksi seudun suurimpien uunien sekä ainoan usean uunin kokonaisuuden sijoittuminen ryhmän piiriin. (Kartta 3).

Säilyneiden jäänteiden perusteella seudun tuottaman kalkin määrää voidaan arvioida vain karkeasti. Jos kalkinpolttajien arviot uunien noin 40 tonnin keskimääräisestä kapasiteetista kalkinpolton loppuajoina, pitävät paikkansa, voidaan koko seudun uunien yhteenlasketun kapasiteetin arvioida olleen huipussaan noin 1800 ton-

nia. Määrä ei ole kovin suuri kun sitä verrataan esimerkiksi Paraisten Kalkin viime vuosisadan vaihteessa käyttöön otettuun rengasuuniin, jonka kokonaiskapasiteetti oli 1200 tonnia.⁷ Kun keskimäärin uunin panostamiseen, polttoon ja jäähtymiseen kului noin 2,5 viikkoa, voitiin 40 tonnin uunilla tuottaa vuosittain noin 800 tonnia kalkkia. Seudun kaikkien uunien laskennallinen maksimituotanto olisi siten ollut noin 36 000 tonnia, edellyttäen, että kaikki uunit olisivat olleet yhtä aikaa käytössä ja poltto kaikilla uuneilla olisi ollut yhtäjaksoista. Kalkinpolton huippukaudella kuitenkin vain osa polttajista harjoitti ympäri- vuotista tuotantoa. Lisäksi osa uuneista oli jo jäänyt pois käytöstä. Siten seudun todellinen vuosituotanto lienee jäänyt huomattavasti alle laskennallisen maksimituotannon. Paikallisesti ja maakunnallisesti tuotanto oli kuitenkin merkittävää ja sen vaikutusalue laaja.

Yhteenveto

Tarkasteltaessa Vimpelin seudun kalkinpolton muistomerkkejä kokonaisuutena on mielenkiintoista havaita, että raaka-aineen saatavuus rajoitti ilmiön hyvin paikalliseksi, jopa pitäjän sisällä. Uuneja ei tavata yli kymmentä kilometriä kauempaa louhoksilta, vaan kalkinpolto säilyi pääasiassa takamaasuutuksen elinkeinona. Eri alaryhmistä huolimatta ilmiö oli myös varsin yhdenmukainen, eikä esimerkiksi uuneissa ole havaittavissa jakoa alueellisiin tyyppeihin. Kaikesta päätellen seudun kalkinpolto onkin yhteinen, joskin vielä tuntemattomaksi jäävä esikuva. Koska vastaavaa uunityyppiä on käytetty Suomessa yleisesti voidaan olettaa, että se omaksuttiin seudulle valmiina innovaationa, jonka kehittäminen jatkui polttajien omakohtaisten havaintojen perusteella.⁸ Arkeologisen aineiston perusteella uunityypin kehityksestä ei kuitenkaan voida muodostaa tarkkaa kuvaa. Suurin osa uuneista edustaa nykyasussaan sotien jälkeistä aikaa ja vain muutaman uunin tiedetään jääneen pois käytöstä jo ennen sotia. Tällaisia ovat esimerkiksi Kuparin Koskelan ja Suolasalmen uunit. Kansatieteellisen aineiston perusteella pääkehitys-

suunta näyttää kuitenkin olleen kohti suurempia uuneja ja tähän sopii se, että mainitut, ennen sotia hylätyt uunit ovat keskimääräistä pienempiä.

Kansatieteellisen aineiston perusteella yhteydet Hallapuron ja muiden alueiden välillä jäivät vähäisiksi, mutta siitä huolimatta eri ryhmien yleinen kehitys noudatti samoja pääsuuntia. Etäisyys ryhmien välillä ei ehkä tosiasiallisesti ollut niin suuri, että niiden välille olisi syntynyt todellisia alueellisia eroja, toisaalta kalkinpolton kestätyä vain noin vuosisadan ajan, ei alueelliselle eriytymiselle ollut ehkä ajallista pohjaa. Kunkin ryhmän piirissä pitäydettiin vanhakantaisessa uunityyppissä, ensimmäiset uunit perustettiin louhosalueille ja vasta kuljetusmahdollisuuksien tehostumien myötä uuneja alettiin perustaa myös louhosalueiden ulkopuolelle. Tyyppi-esimerkkeinä sotien jälkeisen ajan uusista kalkinpolttouuneista voidaan pitää hallapuroista Nuolikosken uunia ja perholaista Porasen uunia, jotka molemmat rakennettiin kauas louhoksilta, hyvien kulku-yhteyksien päähän yksityiselle maalle ja asutuksen tuntumaan. Tämän kehityksen edellytyksenä oli kuitenkin kuljetusmahdollisuuksien parantuminen eli kuorma-autojen yleistymisen.

Vaikka Vimpelin seudun kalkinpoltto rajoittuikin hyvin paikalliseksi ilmiöksi jolla ei näytä olleen yhteyksiä muualle, auttaa arkeologisten ja kansatieteellisten havaintojen vertailu ymmärtämään muidenkin paikkakuntien esiteollisen kalkinpolton toiminnallista rakennetta. Useilla paikkakunnilla, kuten Paraisilla, Korppoossa ja Pusulassa teollinen tuotanto nimittäin syrjäytti jo varhain viime vuosisadan puolella kansanomaisen (tai esiteollisen) kalkinpolton, ja usein tämä historiallisesti melko huonosti dokumentoitu toiminta on nykyään lähestyttävissä vain arkeologisesti.⁹ Tiedot Vimpelistä tarjoavat tässä suhteessa hyvän vertailumateriaalin ja selitysmallin, jota voi-

daan testata muiden paikkakuntien tarjoamaan aineistoon. Toistaiseksi kalkinpolton historiaa ei muualla maassamme ole kuitenkaan tutkittu arkeologisesti juuri lainkaan ja vain muutamilta paikkakunnilta on satunnaisia inventointitietoja.

Kirjoittaja työskentelee Museoviraston rakennushistorian osastolla teollisuusarkeologian tutkijana ja valmistee laajempaa julkaisua Vimpelin seudun kalkinpoltoista.

Lähteet ja kirjallisuus:

Museovirasto, kansatieteen käsikirjoitusarkisto (MV: KTKKA), Helsinki.
Ylönen, Raija. Äkkikivistä muuraukslaastiksi, kalkinpolttajien haastattelu Vimpelissä ja Alajärvellä 18. – 29.9.1995.

Museovirasto, rakennushistorian osaston arkisto (MV: RHOA), Helsinki.
Vimpeli. Kun piru itse hyppäsi piisistä – Vimpelin seudun talonpoikaisen kalkinpolton muistomerkkien inventointi- ja dokumentointikertomus. Karim Peltonen 5.12.1995.

Anttonen, Marjut, 1990. Elinkeinot. Järvisen historian III. Toim. Junnila. s. I.
Eskola, Pentti & al., 1919. Suomen kalkkikivi. Geoteknillisiä tiedonantoja 21. Helsinki.

Holmberg, 1857. Mineralogischer Wegweiser durch Finnland. Bidrag till Finlands naturkännedom etnografi och statistik utgifna af Finlands naturvetenskapstieteten, första häftet. Helsingfors.

Luukko, F. A., 1935. Kummitus ja kalkinpolto. Kotiseutu 1935. Helsinki.

Nyström, Per, 1951. Pargas Kalkbergs aktiebolag 1898–1948. En allmogenärings utveckling till storindustri. Pargas.

Talve, Ilmar, 1965. Suomen kansanomaisesta kalkinpoltoista. Sananjalka 7. Helsinki.

Törnroos, Ragnar, 1974. Geologin inom Vindala–Alajärvi området i Sydösterbotten. Painamaton pro gradu -työ, Helsingin yliopiston geologian ja mineralogian laitos.

¹ Törnroos 1974.

² Anttonen 1990, s. 313.

³ Luukko 1931, s. 134.

⁴ Holmberg 1857, s. 38.

⁵ MV: RHOA, Vimpeli.

⁶ MV: KTKKA, Ylönen.

⁷ Nyström 1951, s. 71.

⁸ Vrt. Talve 1965, s. 46.

⁹ Esim. Eskola 1919.